

19-cu əsr Qarabağ təsviri və dekor sənəti

Gülrəna Mirzə Qacar

Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA İncəsənət və Memarlıq İnstitutu,
E-mail li5613na@gmail.com

Annotasiya. Məqalədə Qarabağın 19-cu əsr mədəniyyəti, təsviri və dekorativ sənəti müzakirə olunur. Qarabağ xalçalarının, naxışların, parçaların, zərgərlik məmulatlarının, bəzədilmiş qabların, divar və dəzgah rəngkarlığının müxtəlifliyi Azərbaycan incəsənətinin zəngin yüksək bədii keyfiyyətlərini və incəliyini göstərir. Dahi Azərbaycan rəssamı, Azərbaycan monumental rəssamlığının qədim və davamlı ənənələrinin daşıyıcısı, ornamentalist, döyüş və ov səhnələrinin ustası Qəmbər Qarabağının yaradıcılığına da baxılır. Məşhur rus rəssamı V.V.Vereşaginın Qarabağ səfərində çəkdiyi rəsmlər Azərbaycanın mədəniyyət tarixinə dair əvəzsiz sənədlərdir.

Açar sözlər: 19-cu əsr, Azərbaycan mədəniyyəti, Qarabağ, təsviri və dekorativ incəsənət.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 27.02.2025; qəbul edilib – 14.03.2025

19th century Karabakh figurative and decorative art

Gulrena Mirza Qajar

Doctor of Philosophy in Art Studies, Associate professor
Institute of Architecture and Art of ANAS
E-mail: li5613na@gmail.com

Abstract. The article examines the culture of Karabakh of the 19th century, its fine and decorative arts. The variety of Karabakh carpets, embroideries, fabrics, jewelry, decorated dishes, wall and easel paintings show the rich high artistic qualities and sophistication of Azerbaijani art. The work of the great Azerbaijani artist, bearer of ancient and sustainable traditions of Azerbaijani monumental painting, brilliant ornamentalist, master of battle and hunting scenes - Usta Gambar Garabaghi is also considered. The drawings of the famous Russian artist Vereshagin, made by him during his trip to Karabakh, are priceless documents on the cultural history of Azerbaijan.

Key words: 19 century's Azerbaijani culture, Karabakh, decorative and fine arts

Article history: received – 27.02.2025; accepted – 14.03.2025

Giriş / Introduction

19-cu əsrdə Qarabağ həqiqətən Qafqazın incisi idi. Köhnə Şuşada sənətkarlıq fəaliyyəti nəşləndən-nəslə ötürülürdü və çox dərin milli köklərə malik idi. Bu, ilk növbədə bədii sənətkarlığa aiddir: xalçaçılıq, bədii tikmə, zərgərlik sənəti, monumental rəsm, dulusçuluq, mis sənət əşyaları, silah, ayaqqabı, rəngli üst geyimlər, incə naxışlarla bəzədilmiş yəhərlər və papaqlar. Xalça şuşalılarının həyatında, eləcə də bütün azərbaycanlıların həyatında qeyri-adi dərəcədə

nəti, monumental rəsm, dulusçuluq, mis sənət əşyaları, silah, ayaqqabı, rəngli üst geyimlər, incə naxışlarla bəzədilmiş yəhərlər və papaqlar. Xalça şuşalılarının həyatında, eləcə də bütün azərbaycanlıların həyatında qeyri-adi dərəcədə

müxtəlif funksiyaları yerinə yetirirdi. Şuşa xalçaları 1867-ci ildə Paris sərgisində və 1872-ci ildə Moskvada sərgisində mükafatlandırılıb. O dövrün Qafqaz mətbuatı yazırdı: "Şuşada gözəl yerli əsərlərdən xalçalar tapa bilərsiniz. Naxış, boyalar, möhkəmlik baxımından farslardan aşağı deyil, sakinlərin fikrincə, hətta xorasanlıları

da üstələyir. Onları Tiflis karvansaralarında görə bilərsiniz, burada mənşəyini izah etmək üçün çalışmadan Fars xalçıları kimi satırlar" [2]. Başqa bir sitat: "Şuşa şəhəri – burada yalnız bu ərazidə deyil, bütün Zaqafqaziyada bütün xalça istehsalına ton verən ən yaxşı sənətkarlar işləyirdi" [2].

Əsas hissə / Main Part

Azərbaycan xalqının, xüsusən də şuşalıların bədii mədəniyyətinin qeyri-adi yüksək səviyyəsini respublikanın muzeylərində saxlanılan tikmə kolleksiyasının təhlili ilə izləmək olar. Naxışların texnikası və kompozisiya həlləri əsrlər boyu nəsil-dən-nəslə ötürülmüşdür. Vaxt keçdikcə kompozisiya rəsmləri mürəkkəbləşdi, zənginləşdi və XX əsrin əvvəllərində əsl yüksəkliklərə çatdı.

XIX əsrin sonlarında görkəmli rus zərgərlik mütəxəssisi V.K.Zelenitski Azərbaycan zərgərliyi haqqında belə yazıb: "Peşələrinin sirlərini mükəmməl mənimsəmiş bu yarısavadlı zərgərler avropalı həmkarlarını xeyli üstələdilər. Bədii ornamentləri, incə dekoru və lütfü ilə hazırladıqları bəzəklər insanları sevindirir. Bu ustalarda Avropada monoton zərgərlik məhsullarının kütləvi istehsalında istifadə olunan müxtəlif alətlər və qurğular yoxdur. Onların hazırladıqları zərgərlik əşyaları bacarıqlı əllərin səbrini tələb edən əməyin nəticəsidir". [2] Əlavə etmək lazımdır ki, bu, həm də yüksək bədii zövqün nəticəsidir. Bu sözləri Şuşa zərgərlərinə, eləcə də sənətkarlara-nəqqaşlara və xalçaçılara etibarlı şəkildə aid etmək olar. Şuşada nisbətən varlı insanlar yaşayırdı və bu, Şuşa zərgərlərinin işinin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir.

Burada Dağıstan və Tiflisdə gümüş standart məhsulların istehsalının kütləvi miqyasa çatdığı yerlərdən fərqli olaraq, daha çox qiymətli və yarı qiymətli daşlarla – qızıl, gümüşdən hazırlanmış bahalı orijinal məhsullar istehsal olunurdu. Şuşa ustalarının nüfuzu o qədər böyük idi ki, sifarişlər Azərbaycanın başqa şəhərlərindən də gəlirdi.

Qədim Şuşa tarixində XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində məşhurlaşan zərgərler Rüstəm, Behbud, minasaz Hüseyn oğlu Hasi, İsmayıl, bahalı zinət əşyaları üzrə məşhur mütəxəssis Hacı bəy, sırğa ustası Məmiş (Bərdə) və fi-

liqrançılar (torlamaçı) Əliş və Mütəllib Tahirovun (Bərdə) adları qorunub saxlanılmışdır. Zərgərlik əşyaları baş (taclar, pin tiaraları), boyun, sinə (boyunbağılar, sırğalar, muncuqlar), bilək (biləziklər) və bel (kəmər) hissələrinə bölünür.

Azərbaycan ailələrində XX əsrin əvvəllərinə qədər mis (qalaylanmış) qablardan geniş istifadə olunurdu. Şuşa və Qarabağ istisna deyildi.

XVIII-XIX əsrlərə aid mis qabların qorunan nümunələri gözəlliyi, incəliyi və yüksək sənətkarlığı ilə diqqəti çəkir. Tez-tez ustanın adı və istehsal tarixi, həmçinin müştərinin adı var. Bu qabların mövcudluğunu qeyd etmək lazımdır. Görünüşünə görə bunlar İslamın gündəlik həyatda istifadəsi qadağan edilmiş gümüş qablara çox bənzəyirdi və əhəlinin demək olar ki, bütün təbəqələri üçün əlverişli idi və yüksək bədii zövq inkişaf etdirir.

XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın tərkibinə daxil olan Azərbaycan ərazisində fəaliyyət göstərən monumental rəssamlıq ustalarının adları qorunub saxlanılmışdır. Bunlar Mirzə Qədim İrəvani, Kərbəlayi Usta Qəmbər Qarabaği, Mir Möhsün Nəvvab, Usta Həsən Təbrizi, Usta Səfər, Usta Şükür, Abbasqulu, Əli Abbas Qulu oğlu, Usta Kərbəlayi Zeynal Abdin, Usta Cahangirin, Usta Kərim, Əli Qulu, Qurbanəli və başqalarıdır. Bunların arasında Mirzə Qədim İrəvanini və Usta Qəmbər Qarabağini qeyd etmək lazımdır. Onlara Rusiya hökuməti tərəfindən Azərbaycan memarlığının vaxt və mühəribələrlə dağıdılmış incələrinin – İrəvandakı Sərdar sarayının və Şəkidəki Şəki Xan Sarayının rəsmlərini bərpa etmək tapşırılıb. Bu böyük ustalar şərəfli işin öhdəsindən parlaq şəkildə gəldilər. Əsərin diplomlu rəssamlara və ya xarici rəssamlara deyil, Mirzə Qədim İrəvaniyə və Usta Qəmbərə tapşırılması onların Qafqazdakı incəsənət xadimləri arasında yüksək nüfuzuna

dəlalat edir. Zəmanətçilər Azərbaycan monumental rəssamlığının xüsusiyyətlərini başa düşürdülər – təbii boyalardan istifadə və boyaların tətbiqi üsulları bundan xəbər verir. Təəsüf ki, İrəvan Sərdar sarayının rəsmləri Türkiyədən qaçan ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə məhv edildi. Şəki Xan sarayı və Usta Qəmbərin bəzi rəsmləri qorunub saxlanılır, ancaq böyük sənətkarın tərcümeyi-halı məlum deyil. Şuşanın yaşayış binalarında və İmarət saraylarında çox sayda rəsmlər də yoxa çıxıb. Peşəkar, dahi ornamentalist, döyüş və ov səhnələrinin ustası, bəlkə də orta əsr Azərbaycan rəssamlığını bugünkü rəssamlıqla əlaqələndirən sonuncu böyük sənətkar geniş izləyiciyə məlum deyil. Yetmiş beş il sovet dövründə bizi inandırdılar ki, ilk azərbaycanlı peşəkar rəssamlar ancaq Sisianov, Loris-Məlikov və Vorontsovun Qafqaza gəlişi ilə meydana çıxıblar. Vorontsovlar və Leninlər tarixi səhnəni tərk etdilər, ancaq Sultan Məhəmməd, Sadıq bəy Əfşar, Mir Seyid Əli, Allahverdi Əfşar, Mirzə Qədim İrəvani, Usta Qəmbər Qarabaği və bir çox başqa dahilərin adları (bir çoxunun adları dünyanın ən nüfuzlu ensiklopediyalarına daxil edilmişdir) kölgədə qalmaqda davam edir. Sadalanan rəssamlar arasında unudulmuş rəssamlardan biri də Şuşa dahisi – Azərbaycan monumental rəssamlığının ən qədim və davamlı ənənələrinin daşıyıcısı olan Usta Qəmbər Qarabağidir. O, 1830-cu ildə Şuşada anadan olub. Usta Şükür adlı bir oğlu var idi, atası ilə yaxşı məktəb keçdikdən sonra böyük bir ustada böyüdü və Usta adına layiq görüldü. Onun əsrlərindən hamamın qarşısında yerləşən Lətif Quliyevin evinin rəsmləri məlumdur. Bəllidir ki, Usta Şükürün qardaşı oğlu bir müddət onun tələbəsi idi və sonra müstəqil işləməyə başladı. Usta Qəmbər Qarabağinin qardaşı Səfər də muralist idi və Şəki Xan sarayının yenidən qurulmasında iştirak edirdi.

Məşhur rus rəssamı V.V.Vereşaginın sözləri: “Bir çox varlı Şuşa evlərində divarlar və tavanlar bəzək kompozisiyaları və əsasən döyüş səhnələrini, hökmdarların və qədim nağıl qəhrəmanlarının portretlərini əks etdirən süjet-tematik rəsmlərlə bəzədilmişdir” [2]. Rəsmlərin “fantaziya zənginliyi” ilə seçildiyini və “böyük zövqlə düşünülmüş və yerinə yetirildiyini” yazır. Hər bir Azərbaycan evində həmişə nisbətən böyük qonaq otaqları olub, onların dekorasiyasına xüsusi diqqət yetirilib. XIX əsrdə Şuşada

qonaq otaqlarının dekorasiyasına divar rəsmlərinə əlavə olaraq vitraj pəncərələr – bir qayda olaraq divarlardan birini [5] tutan rəngli şəbəkə, bəzəkli bəzədilmiş şöminə, niş və ya divar şkafları, bədii bəzədilmiş pərdələr və otaqların perimetri boyunca gözəl nişlər daxil idi. Bundan əlavə, otaqlar bütün mərtəbəyə bürünmüş möhtəşəm çoxrəngli Qarabağ xalçaları ilə canlanırdı. V.V.Vereşaginın rəsmlərində şuşalılardan qonaq otaqları göstərilir, çünki onlar anonimdir. Bu rəsmlərin qiyməti yoxdur. Vereşagin Şuşada olduğu qısa müddətdə şəhərin tarixinə əvəzsiz bir töhfə verdi. Halbuki Avropa təhsili almış nadir Azərbaycan jurnalistləri və rəssamları rus avtokratiyası naminə həyatlarını və həmvətənlərini yalnız satirik-karikatura şəklində təsvir etməyi üstün tuturdular. Bu ənənə sovet dövründə də davam etdi. Nəticədə Şuşa, Bakı, Ordubad, Gəncə və digər şəhərlərdə dəzgah rəsm nümunələri qeydə alınmayıb və itirilib.

Xoşbəxtlikdən, N.M.Miklaşevskaya 1954-cü ildə XVIII-XIX əsrlərə aid bir sıra Azərbaycan divar rəsm abidələrini, o cümlədən Şuşanın dörd evinin rəsmlərinin qalıqlarını tədqiq etmişdir. Çox təəssüf ki, tədqiqat Şuşa imarət saraylarının xəstəxanalara, uşaq bağçalarına, istirahət evlərinə çevrilməsindən təxminən 30 il sonra aparılıb və dəbdəbəli rəsmlərdən çox az şey qalıb. Minnətdarlıqla xatırladığımız Miklaşevskayanın rəsmləri, hətta qara-ağ rəngdə çəkilmiş rəsmləri Şuşa ustalarının monumental rəssamlıq sənətinin yüksək mədəniyyətindən və tədqiq olunan evlərin sahiblərinin yaxşı zövqündən xəbər verir. Mütəxəssis yazır: “Rəsmlərin rəngi boyaların zənginliyi və parlaqlığı, birləşmələrinin harmoniyası ilə fərqlənir. Ancaq bu parlaqlıq və bəzək motivlərinin müstəsna müxtəlifliyi pis mənada rəngarənglik və pis görünüş vermir” [2].

Mənim atam Əlixan Mirzə Qacar söyləyirdi ki, onun atası(babam) Şahzadə Seyfulla Mirzə Qacar 1864-cü ildə Şuşa şəhərində atası vəliəhd şahzadə feldmarşal Bəhmən Mirzə Qacarin tikdirdiyi böyük imarətdə anadan olmuşdur. Bu möhtəşəm imarətin bütövlükdə divar və tavanları gözəl və rəngarəng rəsmlərlə bəzədilmişdir. Güman edirəm ki, bu rəsmlər Usta Qəmbər Qarabaği və onun ustad tələbələri, qohumları tərəfindən işlənmişdir. Çünki söylənilənlərə görə, imarət çox möhtəşəm idi, cənnətə bənzəyirdi. Ulu babam Bəhmən Mirzə Qacarin Təbriz və

Tehranda qalan imarətləri bu gün də tamaşaçıları valeh edir, burada muzeylər açılıb, ona görə Şuşa şəhərində tikdirilən İmarət onlardan balaca olmamalıydı.

Təəssüflər olsun ki, Şuşadakı böyük İmarət 1905-ci və 1918-ci illərdə ermənilər tərəfindən tamamilə yandırılıb darmadağın edilmişdir.

Nəticə / Conclusion

XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın tərkibinə daxil olan Azərbaycan ərazisində fəaliyyət göstərən monumental rəssamlıq ustalarının adları qorunub saxlanılmışdır. Bunlar Mirzə Qədim İrəvani, Kərbəlayi Usta Qəmbər Qarabaği, Mir Möhsün Nəvvab, Usta Həsən Təbrizi, Usta Səfər, Usta Şükür, Abbasqulu, Əli Abbas Qulu

oğlu, Usta Kərbəlayi Zeynal Abdin, Usta Cahangirin, Usta Kərimin, Əli Qulu, Qurbanəli və başqalarıdır.

Ornamental və süjet motivlərinin müxtəlifliyinə və gözəlliyinə, rəng sxemlərinin zərifliyinə, materialın zənginliyinə görə Azərbaycan dekorativ sənəti möhtəşəm və qiymətsizdir.

Ədəbiyyat / References

1. Qacar G. A. Şuşa şəhərinin briliyanti. Azərbaycan İrs jurnalı. №6 (48), 2010, s. 64-70
2. Qacar Ç.O. Orta əsr Azərbaycan sənəti. – Bakı: Şərq-Qərb, 2011, 245 s.
3. Miklashevskaya. Azərbaycan incəsənəti, məqalələr toplusu. № 4, 1954
4. Rasim Əfəndi. Azərbaycan incəsənəti. – Bakı: 2005, 234 S.
5. Salamzadə Ə. A. Şəbəkə. – İstanbul: Mega, 2009, 48 s.
6. Firudin Şuşinski. Şuşa. – Bakı: 1968, 78 s.

Изобразительное и декоративное искусство Карабаха 19 века

Гюльрена Мирза Каджар

Доктор философии по искусствоведению, доцент
Институт Архитектуры Искусства НАНА,
E-mail: li5613na@gmail.com

Резюме. В статье рассматривается культура Карабаха 19 века, его изобразительное и декоративное искусство. Разнообразие карабахских ковров, вышивок, тканей, ювелирных украшений, декорированной посуды, настенной и станковой живописи показывают богатые высокие художественные качества и изысканность азербайджанского искусства. Также рассматривается творчество великого азербайджанского художника, носителя древних и устойчивых традиций азербайджанской монументальной живописи, гениального орнаменталиста, мастера батальных и охотничьих сцен – Уста Гамбара Гарабаги. Рисунки известного русского художника В.В.Верещагина, сделанные им во время путешествия по Карабаху, - бесценные документы по истории культуры Азербайджана.

Ключевые слова: Азербайджанская культура 19 века, Карабах, изобразительное и декоративное искусство.